

Život Lee Deutsch

Čelebija, Matea

Undergraduate thesis / Završni rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:137:410410>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-23**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Filozofski fakultet

MATEA ČELEBIJA

ŽIVOT LEE DEUTSCH

Završni rad

Pula, 2020.

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Filozofski fakultet

MATEA ČELEBIJA

ŽIVOT LEE DEUTSCH

Završni rad

JMBAG: 03030513536, redoviti student

Studijski smjer: preddiplomski studij povijesti i talijanskog jezika i književnosti

Predmet: Uvod u hrvatsku suvremenu povijest

Znanstveno područje: humanističke znanosti

Znanstveno polje: povijest

Znanstvena grana: hrvatska i svjetska moderna i suvremena povijest

Mentor: izv. prof. dr. sc. Igor Duda

Pula, rujan 2020.

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, dolje potpisana Matea Čelebija, kandidat za prvostupnika povijesti i talijanskog jezika i književnosti, ovime izjavljujem da je ovaj Završni rad rezultat isključivo mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio Završnog rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz kojega necitiranog rada, te da ikoji dio rada krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

U Puli, 21. rujna 2020.

Student

IZJAVA
o korištenju autorskog djela

Ja, Matea Čelebija, dajem odobrenje Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, kao nositelju prava iskorištavanja, da moj završni rad pod nazivom *Život Lee Deutsch* na način da gore navedeno autorsko djelo, kao cjeloviti tekst trajno objavi u javnoj internetskoj bazi Sveučilišne knjižnice Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli te kopira u javnu internetsku bazu završnih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice (stavljanje na raspolaganje javnosti), sve u skladu s Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima i dobrom akademskom praksom, a radi promicanja otvorenoga, slobodnoga pristupa znanstvenim informacijama.

Za korištenje autorskog djela na gore navedeni način ne potražujem naknadu.

U Puli, 21. rujna 2020.

Potpis

SADRŽAJ

Uvod	5
1. Položaj Židova u Europi prije Drugog svjetskog rata i holokaust	6
2. Židovi u Kraljevini Jugoslaviji i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.....	12
3. Stvaranje hrvatske Shirley Temple	16
4. Na putu prema hrvatskoj Anne Frank	22
Zaključak	27
Literatura	28
Sažetak.....	29
Abstract	30

Uvod

Razdoblje između dva svjetska rata u Europi je obilježeno rađanjem novih ideja što je bilo posljedicom razočaranja u dotadašnju politiku, s obzirom da su, prestankom do tada najvećeg rata, sve zemlje, i pobjednice i gubitnice, brojile velike socio-ekonomske gubitke. Uz najeđu novih političkih ideja među stanovništvo, novoosnovane političke stranke iskoristile su nepovoljnu poziciju tadašnje vlasti i promovale ideje o novom društvenom i političkom sustavu. Uz Njemačku, te su se ideje najviše rađale u Italiji, koja je također iz Prvog svjetskog rata izašla kao gubitnik.

Kao glavne krivce za gubitak rata, pripadnici antisemitizma okrivljavali su Židove, optužujući ih da su na strani kapitalista. Početkom tridesetih godina na vlast u Njemačkoj dolazi Adolf Hitler, osnivač Nacionalističke njemačke radničke stranke, koji vrlo brzo provodi svoje ideje o rasnoj hijerarhiji i uzvišenosti arijevske rase kao jedine ispravne. Sukladno tomu, počinje rasna diskriminacija Židova, Roma, Jehovinih svjedoka i drugih koja početkom Drugog svjetskog rata prelazi u genocid.

Na dijelu predratne Kraljevine Jugoslavije totalitarni je režim po uzoru na Njemačku i Italiju provela Nezavisna Država Hrvatska. Došavši na vlast 1941. poglavnik Ante Pavelić uveo je rasnu hijerarhiju i naredio istrebljenje Židova. Tako je od travnja 1941. do svibnja 1943. pogubljeno preko 35 000 Židova s područja NDH. Uz očeve i majke, velik broj mladih i djece masovno je u stočnim vagonima deportiran u koncentracijske logore. Među tom djecom bila je i petnaestogodišnja Lea Dragica Deutsch, glumica, pjevačica i plesačica, koja je do uspostave NDH bila jedna od najuspješnijih mladih kazališnih glumica u Zagrebu. Iza lika i djela Lee Deutsch ostala je sedamdeset i jedna kazališna uloga, a zahvaljujući Vandi Ausch, Leinoj sestrični, ostale su sačuvane fotografije i spisi o obitelji Deutsch.

Ovaj rad temeljen je na dvije ključne studije – *Holokaust u Zagrebu* Ive Goldsteina i *Lea Deutsch – zagrebačka Anne Frank* Pavla Cindrića. Prvi dio rada, koji donosi činjenice o holokaustu i totalitarnoj politici, baziran je na djelima Ive Goldsteina, dok se drugi dio rada, koji govori o liku i djelu Lee Deutsch, pretežno temelji na Cindrićevoj biografiji mlade glumice.

1. Položaj Židova u Europi prije Drugog svjetskog rata i holokaust

„Onaj koji danas pali knjige, sutra će paliti ljude.“

(Heinrich Heine)¹

Položaj Židova u Europi je kroz povijest bio dvojak – brojni pripadnici židovskih zajednica često su bili visoko obrazovani i bogati članovi društvene zajednice dok ih je nerijetko ista ta društvena zajednica diskriminirala, najčešće iz vjerskih razloga. Za početak su smatrani odgovornim za Kristovu smrt. U srednjem vijeku su često živjeli izvan ostatka društva u zasebnim četvrtima ili getima, a bili su isključivani iz nekih profesija. Prvi progoni Židova u Europi datiraju još od srednjeg vijeka kada su tijekom pandemije kuge oko 1350. protjerani i progonjeni. U Rusiji, nakon atentata na cara Aleksandra II. 1881., došlo je do izbijanja nasilja u kojima su skupine Židova maltretirane ili ubijane.² S porastom rasno nadahnutih ideologija u 19. stoljeću, pojavila se ideja da Židovi pripadaju drugačijoj rasi i da stoga nisu dio „naroda“ ili nacije. Njemačka je 1918. izgubila Prvi svjetski rat, a desni ekstremisti za to su okrivili Židove. Također su ih optužili da su kapitalistički eksploatatori koji su profitirali na štetu drugih.³ U isto vrijeme Židovi su optuženi da su sljedbenici komunizma. Židovska se zajednica krajem 19. stoljeća počela naglo ekonomski i kulturno razvijati te su kroz prvu polovinu 20. stoljeća Židovi postajali sve obrazovaniji i imućniji.

„Antisemitizam predstavlja iskazivanje društvene intolerancije i netrpeljivosti prema pripadnicima Judaizma, odnosno Židovima. Ono u sebi obuhvaća pojmove poput mržnje i prijezira koji su usmjereni prema židovskoj imovini, ustanovama židovske zajednice, vjerskim objektima i sl.“⁴ Najčešće manifestacije antisemitizma kroz povijest bili su pogoni i nasilni neredi pokrenuti protiv Židova koji su nerijetko poticani od strane državnih vlasti. Progoni i diskriminacija često su bili rezultat kleveta i brojnih lažnih glasina o lošem utjecaju Židova na društvo. Specifična mržnja prema Židovima prethodila je modernom dobu i uvođenju termina antisemitizam. To se najviše prikazalo završetkom Prvog svjetskog rata kada je val antisemitskih ispada

¹ Goldstein, Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Novi liber, Zagreb, 2001., 507.

² Richarz, Monika, *The History of the Jews in Europe during the Nineteenth and Early Twentieth Centuries*, The Holocaust and the United Nations Outreach Programme, 2008., 79.

³ Isto, 81.

⁴ „Antisemitizam“, *Hrvatska enciklopedija*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=3110>.

počeo zapljuskivati narod duž čitave Europe. U moderno doba antisemiti su dodali političku dimenziju svojoj ideologiji mržnje. U posljednjoj trećini 19. stoljeća u Njemačkoj, Francuskoj i Austriji formirane su antisemitske političke stranke. Publikacije poput *Protokola Sionskih mudraca* stvorile su ili pružile potporu lažnim teorijama međunarodne zavjere o Židovima.⁵ Te su se tvrdnje temeljile na kvazi-teorijama o tome kako su Židovi „razoran faktor“ koji smišljeno i planski uništava nacionalnu kulturu i narode s ciljem da zavlada svijetom. Snažna komponenta političkog antisemitizma bio je nacionalizam, čije su pristaše Židove često lažno osuđivali kao građane nelojalne državi u kojoj žive.

Nacistička stranka Adolfa Hitlera, osnovana 1919., dala je politički izraz teorijama rasizma, uključujući i antisemitizam. Dijelom je nacistička stranka stekla popularnost širenjem antižidovske propagande. Velik broj Nijemaca pročitao je Hitlerovu knjigu *Mein Kampf* (Moja borba) koja je, između ostalog, zahtijevala uklanjanje Židova iz Njemačke. U knjizi i u svojim govorima Hitler nikada nije skrivao mržnju prema Židovima i svoje mišljenje da im u Njemačkoj nema mjesta, premda u početku nije imao planove za masovna ubojstva.⁶ Tek nakon izbijanja Drugog svjetskog rata nacistički vrh zamislio je ideju i mogućnost istrebljenja europskih Židova. Stoga se holokaust najbolje može promatrati kao rezultat niza odluka, pod različitim okolnostima. Ponekad je inicijativa dolazila od niže rangiranih nacista, koji su tražili ekstremna rješenja „problema“ s kojima su se suočili. Natjecanje između različitih vladinih odjela također je dovelo do sve radikalnijih mjera protiv Židova. Ali na kraju, ništa nije išlo protiv Hitlerove želje i on je bio taj koji je donosio konačne odluke. Hitlerove ideje uključivale su nejednakost među rasama, nacijama i pojedincima kao dio nepromjenjivog prirodnog poretka koji bi uzvisio „arijsku rasu“ kao stvaralački element čovječanstva.⁷

Dolaskom Hitlera i nacista na vlast 1933., stranka je naredila antižidovske ekonomske bojkote, organizirala paljenje knjiga i donijela diskriminatorno protužidovsko zakonodavstvo. Godine 1935. doneseni su Nirnberški zakoni kao najozloglašenija mjera protiv Židova koja je nalagala potpunu čistoću njemačkog stanovništva te veličanje arijevske rase. Tim se činom počela stvarati rasna hijerarhija u Njemačkoj koja će se kasnije širiti i dalje po Europi. Židovi su izgubili državljanstvo,

⁵ Richarz, *The History of the Jews in Europe*, 80.

⁶ Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 7.

⁷ Richarz, *The History of the Jews in Europe*, 79.

a time i svaku pravnu zaštitu od terora koje su nad njima provodili paravojni stranački odredi SS (Schutzstaffel) i SA (Sturmabteilung).⁸

Između 1933. i 1939. nacisti su Židovima u Njemačkoj učinili sve kako bi im onemogućili normalan život. Židovi su postali žrtve diskriminacije, isključenja, pljačke i nasilja. Nacisti su ponekad iz vlastite želje ubijali Židove, ali ne sustavno ili u namjeri da ih sve likvidiraju. U tom je trenutku glavni cilj nacista bio ukloniti Židove iz Njemačke dopuštajući im iseljavanje. Da bi ih potaknuli na to, oduzeli su im sredstva za život. Židovima više nije bilo dopušteno raditi u određenim zanimanjima. Više nisu bili dopušteni izlasci u pojedine gostionice ili javne parkove. Od 1935. započela je rasna diskriminacija i otpuštanje Židova koji su mahom u to vrijeme bili bogati sloj društva koji se bavio trgovinom, bankarstvom, umjetnosti, a velik broj bili su uvaženi arhitekti, liječnici i odvjetnici. Kako su tridesete godine odmicala, a Nacistička stranka bivala sve jačom, počelo je dolaziti i do fizičkih nasrtaja na Židove. Prvi veći incident zbio se u noći 9. studenog 1938. kada su nacisti uništili sinagoge i izloge prodavaonica židovskih vlasnika u cijeloj Njemačkoj i Austriji (događaj koji je danas poznat kao pogrom *Kristallnacht* ili Kristalna noć (Noć razbijenog stakla). Ovaj događaj označio je prijelaz u razdoblje razaranja, u kojem će holokaust postati sinonim za antisemitizam u periodu nacističke vladavine.⁹

Holokaust ima niz uzroka. Njegov je neposredni uzrok činjenica da su nacisti htjeli istrijebiti Židove i da su u tome gotovo uspjeli. U tome im je pomogla invazija na Poljsku u rujnu 1939. koja je najavila novu, radikalniju fazu progona. S obzirom na to da se ekspanzionistička politika Njemačke munjevito razvijala, ubrzo su okupirani brojni dijelovi istočne, a kasnije i zapadne Europe što je emigraciju Židova na sigurno učinilo gotovo nemogućom. Okupacija Poljske značila je da je 1,7 milijuna poljskih Židova sada bilo pod njemačkom vlašću, koja ih je smještala najprije u geta na prisilni rad, zatvore, a na kraju i u koncentracijske logore. Židovi su u takvim uvjetima nerijetko gladovali, bez osnovnih higijenskih potrepština i odvojeni od članova svojih obitelji. Nekoliko obitelji često je dijelilo jednu kuću. Za vrijeme prvih mjeseci u okupiranoj Poljskoj, nacisti su pogubili nekoliko tisuća židovskog stanovništva. Tada je na snazi još uvijek bio plan za deportacijom Židova iz Europe, po mogućnosti na Madagaskar. Do sredine 1941. Njemačka je osvojila dijelove središnje Europe te je u srpnju iste godine u znaku otpora komunističkom režimu, u operaciji nazvanoj Barbarossa,

⁸ Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 6.

⁹ Isto, 9.

krenula na Sovjetski Savez. Prvenstveni cilj Njemačke vojske bilo je protjerivanje, pogubljenje i izgladnjivanje stanovništva Sovjetskog Saveza. Kao potporu vojsci za dehumanizaciju civila na tom području, Nacistička je stranka obavijestila vojne zapovjednike kako ratni zločini neće biti kažnjavani te da imaju dozvolu za pogubljenje svakoga, bez odgovaranja za zločine pred sudom.

Židove bi se najviše „primamljivalo“ tako što bi im se poslao poziv da se jave za rad ili deportaciju, a onda bi ih se odvelo na nekakvo zabačeno mjesto i tamo likvidiralo. U 1941. je gotovo milijun Židova ubijeno na ovakav način. Slično se postupalo i sa Židovima u ostalim okupiranim područjima, premda su postojale iznimke. Teško je odrediti je li Hitler htio istrebljenje apsolutno svih Židova (postoje oni nad kojima se smilovao), ali ne neupitno da se htio riješiti velike većine.¹⁰ Do danas nije pronađen dokument koji bi potvrdio plansku likvidaciju apsolutno svih Židova, ali je iz postupaka nacističke vlasti prema njima bilo vidljivo da su vladajućima bili nepoželjni na europskom tlu. Povjesničari se ne slažu oko trenutka kada je Hitler odlučio da svi europski Židovi budu ubijeni.¹¹ Potpisani nalog za to ne postoji. Međutim, na temelju drugih izvora i događaja, postoji velika vjerojatnost da je odluka donesena negdje u drugoj polovici 1941. nakon napada na Sovjetski Savez. Rat i teški uvjeti u hladnoj Rusiji gdje je nacistička vojska dočekala zimu, onemogućili su deportiranje Židova na Madagaskar, a plan guranja Židova natrag prema istoku nije se mogao provesti jer rat sa Sovjetskim savezom nije išao prema Hitlerovom planu. Upravo je i ovih okolnosti proizašlo „konačno rješenje o židovskom pitanju“ koje se vrlo brzo i počelo provoditi.¹² Tijekom Konferencije u Wannseeu, 20. siječnja 1942. nacistički su dužnosnici razgovarali o izvršenju planiranog ubojstva jedanaest milijuna Židova koji su živjeli u Europi.¹³

Pred kraj 1941. nacisti su se počeli pripremati za ubojstvo više od dva milijuna Židova koji su živjeli u okupiranom dijelu Poljske. Hitlerova vojska je također eksperimentirala s masovnim ubojstvima u drugim okupiranim i pripojenim područjima istočne Europe. Tako su u sjevernoj Poljskoj uveli uporabu plina za ubijanje poljskih Židova. Ova metoda je bila brza i efikasna te je smatrana manje „otežavajućom“ za SS-ove policajce koji su do tada isključivo morali pucati u ljude. Pod kodnim imenom

¹⁰ Isto, 8.

¹¹ Isto, 6.

¹² Isto, 7.

¹³ Isto, 20.

„Akcija Reinhard“, nacisti su izgradili nekoliko logora za istrebljenje: Belzec, Sobibor i Treblinku, a kasnije i one zloglasnije – Auschwitz i Bergen – gdje su žrtve ubijali u plinskim komorama s ispušnim plinovima. Bili su to prvi logori za istrebljenje Židova koji su tamo ubijani odmah pri dolasku. Jako malen broj deportiranih u logore se uspio spasiti, a to su učinili na način da su pomagali pri smaknuću drugih.¹⁴

Sredinom 1942. nacisti su počeli deportirati Židove s okupiranih teritorija u zapadnoj Europi. Taj proces im nije išao tako lako kao na istoku jer je dotadašnja vlast u pojedinim zemljama činila sve da ne šalje svoje Židove u logore, a mnoge su i sakrivali po kućama. Deportacije u Nizozemskoj odvijale su se u nekoliko dijelova obzirom da su racije prekidane štrajkovima lokalnog stanovništva protiv antisemitske politike. Čak su i studenti štrajkali kada je iz Berlina pristigla naredba da se otpuste svi židovski profesori. Međutim, niti protesti lokalnog stanovništva ponekad nisu mogli spasiti veći broj ugroženih Židova. Kraj rata dočekalo je je oko 35 000 Židova, dok ih je nešto više od 100 000 deportirano i ubijeno. U Nizozemskoj je, što se zapadne Europe tiče, deportirano najviše Židova (oko 105 000). U Francuskoj su te brojke bile znatno manje. SS-ovci su deportirali manje od jedne trećine (ili oko 100 000) Židova.¹⁵ Razlog tomu bilo je odbijanje francuskih antisemita u službi Pétain-Lavalove vlade i francuske policije da Židove šalju u logore. To je bila sredina 1942. kada su počele pristizati i informacije s istoka da se ne radi o radnim logorima nego masovnim ubijanjima. U Belgiji je posao SS-ovcima bio otežan iz razloga što su fašistički suradnici bili malobrojni i bez posebnog autoriteta, nespremni za kolaboraciju s okupatorima pa je njemačka policija morala sama tražiti svakog Židova pojedinačno. Tako je od oko 85 000 Židova i židovskih izbjeglica u Belgiji rat preživjelo gotovo 50 000.¹⁶ U skandinavskim zemljama je rad SS-ovaca bio još manje učinkovit, prvenstveno zbog velikih udaljenosti, ali i zbog nesuradnje lokalnih i državnih vlasti s okupatorima. Iznimka je bio norveški predsjednik pronacističke vlade Vidkun Quisling, koji je dao uhititi i otpremiti u logore oko 1 800 Židova iz Norveške, iako se već tada znalo što se događa s onima koje se odvozi. No, zahvaljujući stražarima u logorima i lokalnom stanovništvu, koji su potajno krijumčarili svoje sumještane u Švedsku, uspjelo se spasiti 930 norveških Židova.¹⁷ Finska je, od 1 800 Židova, Njemačkoj izručila njih 26,

¹⁴ Isto, 13.

¹⁵ Isto, 19.

¹⁶ Isto, 19.

¹⁷ Isto, 19.

a to su bile izbjeglice. Većina finških Židova sudjelovala je u ratu sa Sovjetskim Savezom i uživala poštovanje finških vlasti. Najveći otpor deportacijama u logore izvršila je Danska koja je noću Židove prevozila u Švedsku za 100 američkih dolara po transportu, dok je za financijski ugroženije Židove lokalno stanovništvo samo skupljalo novac, a ostatak njih skrivalo po kućama.¹⁸

U logorima poput Auschwitza nisu netom pri dolasku u logor, bili svi pogubljeni. Pristigle Židove klasificiralo se prema dobi, zdravstvenom stanju i radnoj sposobnosti. Tako da su oni izdržljiviji preusmjeravani na rad u teškim uvjetima gdje bi ih većina na koncu preminula od iscrpljenosti, gladi ili bolesti. Nekolicina tih radnika je na razne načine pokušavala pobjeći, ali ipak su to pojedinci kojih je izrazito malo. Akcija Reinhard trajala je dvije godine, nakon čega su logori srušeni, a na njihovim mjestima zasađeno drveće kako bi se zataškali ratni zločini nacističke vojske. Tijekom akcije ubijeno je najmanje 1,75 milijuna Židova.

U razdoblju od 1943. do 1944. deportirani su Židovi iz drugih krajeva okupirane Europe – Italije, Grčke, Mađarske i Jugoslavije. Fašistička Italija sustavno je odbijala zahtjeve Trećeg Reicha da se Židove deportira u logore. Tada se u Italiji nalazilo oko 40 000 Židova, od kojih je čak 30 000 bilo iz okupacijskih zona, najviše iz područja Nezavisne Države Hrvatske. Do kraja rata ubijeno je nešto manje od jedne četvrtine talijanskih Židova, i to nakon kapitulacije Italije kada su delegirani SS-ovci uz pomoć ekstremnih talijanskih fašista uhitili i deportirali njih oko 8 000.¹⁹ Premda je mađarska vlada u početku rata naglašavala svoju antisemitsku politiku, s vremenom je njezin entuzijazam prema novoj europskoj politici počeo jenjavati te se tako ona, na čelu s Miklósom Horthyjem, suprotstavljala deportaciji Židova u logore.²⁰ Tako su oni ostali zaštićeni sve do 1944. kada su njemačke trupe zaposjele Mađarsku i organizirali uhićenje 360 000 Židova. Tako je od 450 000 predratnih, kraj rata dočekalo njih malo više od 150 000. U Grčkoj su se uspjeli spasiti samo oni Židovi koji su bili u dijelovima pod talijanskom okupacijom (njih oko 10 000). Od ostalih 65 000, 10 000 je deportirano nakon kapitulacije Italije, dok je ostatak od nešto više od 50 000, pogubljen u plinskim komorama Auschwitz.²¹

¹⁸ Isto, 17.

¹⁹ Isto, 18.

²⁰ Isto, 18.

²¹ Isto, 17.

2. Židovi u Kraljevini Jugoslaviji i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj

U Kraljevini Jugoslavije živjelo je oko 65 000 Židova. Vidovdanskim ustavom im je osigurana ravnopravnost, a zakonom im je bio uređen status vjerske zajednice. "Čineći samo 0,5 % stanovništva jugoslavenski Židovi nisu predstavljali važan faktor u životu Jugoslavije."²² No ipak, u jesen 1940. jugoslavenska vlada donijela je nekoliko zakona koji su se odnosili na Židove, a bili su primijenjeni u Banovini Hrvatskoj. Ti su zakoni ograničavali upis Židova na sveučilišta i posjedovanja trgovačkih društava s ciljem smanjivanja njihovog utjecaja na narodno gospodarstvo.²³ Na području Banovine Hrvatske nalazili su se i Židovi izbjegli iz Njemačke nakon *Kristalne noći* i iz zemalja pod kontrolom Trećeg Reicha. Za njih je Hrvatska predstavljala tek usputnu postaju na putu prema trećim zemljama poput SAD-a, Palestine i drugih.

Okupacijom i raspadom Jugoslavije 1941. nastala je Nezavisna Država Hrvatska. Obuhvaćala je kontinentalni dio današnje Hrvatske i dijelove jadranske obale, Bosnu i Hercegovinu i mali dio današnje Srbije. U njoj je uspostavljen ustaški režim po uzoru na onaj nacistički i fašistički, a politika joj je ovisila o odlukama Njemačke i Italije. Hrvatski političar i odvjetnik Ante Pavelić bio je osnivač i vođa Ustaškoga pokreta te poglavnik novonastale države.²⁴ Treći Reich je NDH prepustio rješavanje „židovskog pitanja“. Uspostavom nove vlasti, situacija se sa Židovima u Hrvatskoj, pa tako i u Zagrebu, naglo počinje pogoršavati. Uvode se „radne akcije“ za koje se nešto kasnije ispostavilo da se radi o koncentracijskim logorima s katastrofičnim životnim uvjetima. Ustaše su tako u prostore Zagrebačkog zbora odvozili i brojne ugledne zagrebačke Židove. Nedugo zatim krenula je potpuna zabrana javnog života Židova koji bivaju otpušteni s radnih mjesta, oduzimaju im se diplome, zatvaraju obrti, nakon čega kreće deportacija u logore smrti. Židovska zajednica činila je sve da zatočene u logorima opskrbi prvenstveno hranom i pokrivačima kako bi im barem iole olakšala boravak, ali i njezine su se ovlasti postupno umanjivale i gasile. Određena manja skupina Židova, koji su izbjegli iz dijelova pod okupacijom nacističke Njemačke, u to su vrijeme po gradu širili glasine kako se pod hitno treba sakriti ili, još poželjnije, prebjeći u neki drugi dio zemlje. Nadu se polagalo

²² Sekelj, Laslo, „Antisemitizam u Jugoslaviji (1918-1945)“, *Revija za sociologiju*, 3-4, (9) 1981., 179-189.

²³ Isto.

²⁴ Kisić, Kolanović, Nada, „Povijest NDH kao predmet istraživanja“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, (34) 2002., 679-712.

u jadransko primorje koje je bilo pod okupacijom Italije koja tada svoje Židove nije slala u logore smrti. Masovno se kreće sa zamolbama za oslobođenjem od nošenja žute Davidove zvijezde kao simbola židovstva.²⁵ Upravo je taj znak bio način prepoznavanja na ulici, a čim bi se netko tomu usprotivio, dobio bi kaznu i najčešće više nikada ne bi bio viđen. Brojni ugledni Židovi oslanjali su se na potencijalnu poštedu od progona jer su se smatrali Hrvatima koji su svojim radom pridonijeli razvoju države. Pisane su bojne zamolbe Katoličkoj crkvi, velik broj Židova se pokrstio, pojedinci su pokušavali spasiti barem neke od svojih prijatelja i poštediti ih progona, no diktatura Ante Pavelića bila je neumoljiva pred nakanom da svi Židovi (zajedno sa Srbima i Romima) u Hrvatskoj budu istrijebljeni. Uspjeli su se spasiti tek poneki Židovi skriveni u bolnicama, često pod izmišljenim dijagnozama te oni iz mješovitih brakova ili neki koji su lažnim dokumentima uspjeli prebjeći na Hrvatsko primorje. Kada je koncem travnja 1941. objavljena Zakonska odredba o državljanstvu, a državljani su bili samo pripadnici arijevske krvi. Zagrebačko društvo, a naročito Židovi, kao da nisu shvaćali opasnost koja im nadolazi, a nije ih dovoljno zastrašio i niz uredbi koje su polako, ali sigurno ograničavale svakodnevni život Židova.

Židovska općina činila sve kako bi logoraše opskrbljivala namirnicama i pokrivačima te im na bilo kakav način poboljšala uvjete u logorima. No, i njihove su se ovlasti postupno smanjivale te se više nikoga nije pošteđivalo. Doktori su svoje kolege Židove ili bliske prijatelje sakrivali u bolnicama, a svećenici i časne sestre po crkvama i samostanima. No i njihov rizik, ali i kapaciteti smještaja i mogućnost skrivanja su bili minimalni. Nekoliko puta neuspješno su organizirani tajni prijevozi nekoliko desetaka židovske djece u Mađarsku, odakle bi ih se dalje prevozilo u Palestinu, no i ti su pothvati često bili bezuspješni.²⁶ Tako je u Hrvatskoj od predratnih 39 000 Židova, kraj rata dočekalo njih negdje između 8 000 i 9 000. Najviše su se spasili Židovi s područja pod talijanskom okupacijom, dok su Židovi u unutrašnjosti, koji nisu stigli prebjeći na vrijeme, redom stradavali.²⁷ U Srbiji, koja je bila pod okupacijskim protektoratom Njemačke, deportirana i pogubljena je gotovo cijela populacija Židova, čak 11 000 od njih 12 500 sveukupno.²⁸

²⁵ Domaš, Jasminka, *Glasovi, sjećanja, život*, Židovska vjerska zajednica Bet Izrael u Hrvatskoj, Zagreb, 2015., 28.

²⁶ Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 443.

²⁷ Goldstein, Ivo, „Solidarnost i pomoć Židovima u Hrvatskoj“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 34-35-36, 2004., 205-228.

²⁸ Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 19.

Progoni Židova u Europi počeli su prestajati potkraj 1944., slabljenjem nacističke vojske i približavanjem Saveznika okupiranim područjima. Tek kada su saveznici oslobodili koncentracijske logore i zaustavili istrebljenje, svijet je u potpunosti shvatio opseg zločina koji se dogodio.

Poslije četiri godine borbenog djelovanja Narodnooslobodilačkog pokreta i Narodnooslobodilačke vojske, u završnim operacijama Jugoslavenske armije NDH je nestala u svibnju 1945., a tada se događa i vojni poraz Trećeg Reicha od SSSR-a i zapadnih Saveznika. Od sveukupno 9 000 preživjelih Židova s prostora NDH, 3 000 ih je izbjeglo, dok je ostatak od njih 5 000 dočekalo oslobođenje. Nova Jugoslavija nije izvršavala nikakve oblike represije prema Židovima.

Nešto malo manje od tisuću Židova uspjelo se spasiti uz pomoć drugih.²⁹ Najčešće su im pomagali susjedi, koji su ih skrivali u svojim kućama te doktori koji su na bolničkim odjelima skrivali svoje kolege i prijatelje. Katolička je crkva također uspjela spasiti, doduše nešto manji broj ljudi, pokrštavajući ih, tražeći poštedu za one iz mješovitih brakova i skrivajući djecu u samostane. Jedna od najistaknutijih pojedinki koje su spašavale ženu i djecu iz logora bila je nezavisna socijalna aktivistica Diana Budisavljević. Uz pomoć njemačkog časnika Herrn Rittmeistera von Kotziana dobila je dozvolu za odvođenje djece iz logora Jasenovac i Stara Gradiška, koju je uz pomoć Crvenog križa zbrinjavala u osiguranom smještaju.³⁰ Diana Budisavljević je u razdoblju od 1941. do 1945. potaknula i organizirala spašavanje 12 000 djece.³¹

Kada je riječ o kulturnoj politici NDH, ona je u potpunosti ovisila o totalitarnoj politici države koja je pokazivala posebno zanimanje za kulturu zbog njezina potencijalno bogatog propagandnog instrumentarija. Novouspostavljena ustaška vlast zalagala se za stvaranje osnova za neometanu hrvatsku kulturnu izgradnju. Često je isticano kako je ustaška Hrvatska i nastala kako bi omogućila razvitak svih stvaralačkih sposobnosti hrvatskog naroda. Uspostavom nove politike i kulture, uz Pavelića kao poglavnika, najviše se isticao njegov dugogodišnji prijatelj i prvi doglavnik Mile Budak koji je obnašao dužnost ministra narodne prosvjete. U tom je razdoblju Budak bio iznimno utjecajan među ostatkom političara, ali i u društvu. U prosincu 1941. postao je

²⁹ Goldstein, Ivo, „Solidarnost i pomoć Židovima u Hrvatskoj“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 34-35-36, 2004., 205-228.

³⁰ Mataušić, Nataša, *Žene u logorima Nezavisne Države Hrvatske*, Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, Zagreb, 2013., 44.

³¹ Ajduković, Marina, „Djelovanje Diane Budisavljević: Rad s djecom stradalom u 2. svjetskom ratu“, *Ljetopis socijalnog rada*, 1, (13) 2006., 101-114.

član HAZU. Osim u političkom smislu, posjedovao je i kulturološku moć koja je sezala toliko daleko da se uplitao u rad kazališta, a i sam je odlučivao o novoj instrumentaciji državne himne koja je bila povjerena trojici tada najpoznatijih hrvatskih skladatelja, Krsti Odaku, Krešimiru Baranoviću i Jakovu Gotovcu.³² No, Budakova je „slava“ trajala svega šest mjeseci jer ga je Pavelić, zbog prevelikog društvenog utjecaja i bojaznosti za preuzimanjem vlasti, smijenio.

Sam Pavelić se nije previše uplitao u rad kazališta, ali mu se kao središnjoj ličnosti države nerijetko zahvaljivalo na ulaganju sredstava u hrvatsku kazališnu umjetnost koja je u tom periodu bila vrlo angažirana i uspješna. Tako je prilikom jednog trijumfalnog gostovanja zagrebačke Opere u Italiji, kazalište, uz zahvalnost hrvatskom narodu, Hitleru i Mussoliniju, zahvalilo i poglavniku.³³ To je samo jedan od primjera u kojima se Pavelića prezentiralo kao tvorca razvoja hrvatske kulture. Od kazališta se očekivalo da se uspješno predstavlja na međunarodnoj sceni te pritom dostojno predstavlja NDH među osovinskim državama.

³² Banović, Snježana, *Kazalište krize*, Durieux, Zagreb, 2013., 110.

³³ Isto, 124.

3. Stvaranje hrvatske Shirley Temple

Zagreb je između dva svjetska rata odisao razvojem kulturnog života, kako glazbenog, tako i kazališnog, likovnog i sl. U to vrijeme intenzivno se radilo na razvoju kazališta, gdje su se pojavljivali brojni talentirani mladi ljudi koje se sve više angažiralo u radu istoga. Jedna od najmlađih i najtalentiranijih glumica tog vremena bila je Lea Dragica Deutsch.

Lea Deutsch bila je židovska djevojčica rođena u Zagrebu, 18. siječnja 1927. Članovi njezine obitelji bili su ugledni zagrebački intelektualci, najčešće liječnici i odvjetnici. Njezin otac, Stjepan Deutsch, se zbog problema s vidom nije naročito istaknuo svojom vojnom službom u Prvom svjetskom ratu već je u Zagrebu, sve do uvođenja rasnih diskriminacija, radio kao odvjetnik. Leina majka Ivka Singer, često opisivana kao žena temperamentnog i vrcavog ponašanja, bila je kći uglednog zagrebačkog trgovca manufakturnom robom. Lea je imala i mlađeg brata Sašu, rođenog 1931.³⁴

Iako su članovi Leine šire obitelji najčešće bili visokoobrazovani intelektualci, nije zabilježeno da je netko od njih bio istaknuti umjetnik. Teta Vera Singer svirala je klavir, ali amaterski u svom stanu. Jedan od primijećenijih odnosa Deutschovih prema umjetnosti bila je ljubav njezine majke Ivke prema kazališnim predstavama koje je često posjećivala, ponekad i nekoliko puta tjedno. Možda je to bio razlog tolike Leine talentiranosti od malih nogu. Naime, gospođa Ivka je slovila za živahnu damu, a nerijetko je znala doći u konflikt s kazališnom stražom jer je zbog predugih kazališnih predstava često samovoljno izlazila na nedozvoljene pauze, što je u to vrijeme bilo zabranjeno. Čak su je jednom prilikom stražari, a tada je bila trudna s Leom, prijavili za uznemiravanje javnog reda i mira u području kazališnog dvorišta.

Lea je rođena 1927., a iste godine je po prvi put stala pred objektiv svog oca u obiteljskom stanu na Jelačićevom trgu. Već je tada osvojila srca nazočnih. Kao i za svako dijete, odrasli će reći da je mило i simpatično, no ono što je krasilo Leu bio je intenzivan intelektualni razvoj, puno brži nego kod njezinih vršnjaka. Tako je Lea sa sedam mjeseci prohodala, s devet sama jela žlicom i počela govoriti. Do prve godine je taj govor postao toliko razgovijetan da je počela i lagano pjevušiti. Uvidjevši da je njezina kći drugačija od svojih vršnjaka, mama Ivka se počela povlačiti iz društvenog

³⁴ Cindrić, Pavao, *Lea Deutsch – zagrebačka Anne Frank*, Profil, Zagreb, 2008., 17.

života i u potpunosti se posvećivati djevojčici. Na nagovor tete Vere, fotografije djevojčice poslana su brojnim izdavačima te je tako djevojčica od druge godine života bila čest gost ilustriranih revija. Ubrzo je došao i prvi Lein nastup pred publikom. Na Purimskoj priredbi u Židovskoj općini u ožujku 1929. Lea je recitirala tekst koji je uvježbala s tetom Verom.³⁵ No, ono što je publiku osvojilo, bila je iznenadna Leina improvizacija koja je na posljednju strofu pjesme dodala i svoju:

*„Ja sam mala Štefova Lea,
Ako sam koga sada smela,
Neka samo dalje svoje dela-
I nek se primi jela!“³⁶*

Uvidjevši reakciju publike, Leina je obitelj samo dobila potvrdu da je njihovo dijete zaista izvanserijsko. U daljnjem radu s Leom najviše se istaknula spomenuta teta Vera koja je u naredne dvije godine intenzivno s njom radila te je tako Lea do četvrte godine naučila čitati, a ubrzo i pisati. Kada je naučila čitati, Lea je počela proučavati razne tekstove na koje je imala svoje samostalne kritičke osvrtne i promišljanja. Upravo takav pristup literaturi, pomogao joj je da detaljnije i profesionalno proučava kazališne komade iz kojih će joj vrlo brzo biti dodjeljivane uloge. Nakon impresivnog nastupa u Židovskoj općini, u kuću Deutscheovih počeli su pristizati istaknuti kazališni umjetnici poput Nine Vavre, Tita Strozija, Nade Babić i drugih. Uskoro će svi oni postati bliski prijatelji obitelji, a najviše Leini. Tito Strozzi, u to vrijeme jedan od najistaknutijih kazališnih redatelja, 1932., kada je Lea tek navršila pet godina, predložio je njezinim roditeljima da je upišu u Dječje carstvo, kulturnu družinu koju je vodio s Mladenom Širolom, također uglednim producentom. Upisavši se u družinu, Lea je odmah zamijećena kao izuzetno nadarena stoga je vrlo brzo preseljena direktno na kazališne daske.

U listopadu 1932., Lea se po prvi puta našla na pozornici Hrvatskog narodnog kazališta, glumeći Prisku u 5. prizoru 1. čina čuvenih *Graničara* Josipa Freudenreicha. I premda uloga nije bila naročito duga, Lea je svojim sposobnostima prijenosa emocija na publiku ostavila jak dojam. Uz publiku, počeli su je primjećivati i kazališni kritičari. Ubrzo su nastupile i sljedeće uloge u operetama gdje je Lea, uz govorno izražavanje

³⁵ Isto, 40.

³⁶ Isto, 40.

pokazala svoj talent za glazbu i ples (najviše balet).³⁷ Uz operete, postupno ju se uvodi i u svijet drama te se kazališni angažmani počinju nizati. Godinu je završila brojnim uspješnim nastupima, a već sljedeću nastavila u suradnji s istaknutim imenima zagrebačkog kazališta. Jedno od tih imena bio je Alfonso Verli koji je nanovo režirao Molièreovu komediju *Umišljeni bolesnik* te Lei dodijelio ulogu mlade Louison. U izvedbi ove uloge, po prvi puta, Lea je zasjenila već odavno slavna i velika imena zagrebačkog kazališta koji su u komediji nastupali, po svemu sudeći, ne s njom nego uz nju.

Lea Deutsch pozira svom ocu Stjepanu, 1933.

(Izvor: Cindrić, 2008.)

Nakon igranja u već tada kulturnim *Graničarima* i *Grofici Marici*, nova godina Lei je donijela i prvu naslovnu ulogu u dječjoj predstavi *Tonček i Tončica* u kojoj je glumila sa svojim prijateljem i uskoro neizostavnim kazališnim suradnikom, Ivicom Bracom Reissom (rođ. 1923.). Kritičari su i nadalje hvalili njezin talent i predanost izvođenju kazališnog djela s osvrtom na njezinu živost, dražesnost i spontanost. Kazališni uspjesi na kratko su prekinuti djevojčičinom iscrpljenošću, ali i otkrićem da ima srčanu manu te je neko vrijeme provela u Rimskim Toplicama s tetom Verom. I tamo su se, po svemu sudeći, pripremale za nadolazeće predstave koju su Leu čekale odmah po povratku u Zagreb. Prva uloga nakon odmora bila je u dvočinskoj talijanskoj komediji Giacinta Galline *Tako ti je na tom svijetu, dijete moje*. Premda je komedija karakterizirana kao

³⁷ Isto, 43.

„sentimentalna limunada“, kritičari su istaknuli kako je upravo Lea ta koja je predstavu spasila svojim snalaženjem na pozornici i izvođenjem komada.³⁸ No, vrlo brzo pristižu ozbiljnije uloge kada u Hrvatskom narodnom kazalištu nastupa u čuvenoj *Hasanaginici* glumeći dječaka Ahmeda. S nizom kazališnih uspjeha dolaze broji intervjui te uskoro čitav intelektualni zagrebački krug zna za ime Lea Deutsch.

Leini najbliži prijatelji bili su ljudi koji su joj prema godinama mogli biti roditelji. Sigurno je da je ona bila zrela djevojčica koja im je konverzacijom i shvaćanjem života oko sebe mogla parirati, a sigurno su prema njoj imali i zaštitničko, roditeljsko ponašanje. Jedna od najbližih Leinih prijateljica bila je supruga hrvatskog redatelja, glumica Nina Vavra, koja je i sama bila članica Hrvatskog narodnog kazališta.³⁹ Često je bodrila Leu. Uz Titu Strozija, Josipa Bacha, Ninu Vavru, jedno od najzapaženijih bliskih odnosa bilo je ono s Ivanom Brlić-Mažuranić.

Tako je u ožujku 1934. kulminiralo prijateljstvo između Deutsch, Reiss i Brlić-Mažuranić. Lea i Braco dobili su glavne uloge za jedno od najpoznatijih djela hrvatske književnosti *Čudnovate zgone šegrta Hlapića* koje je napisala Ivana Brlić-Mažuranić, a režirao Alfonso Verli. Braco je igrao siromašnog šegrta Hlapića, a Lea Gittu, cirkusku djevojčicu s papigom.

Prema svjedočanstvima prisutne publike i komentarima kritičara, Braco Reiss ostavio je nezaboravan dojam na publiku, a i Lei Deutsch su upućene brojne riječi hvale, koje su se najviše odnosile na njezinu vedrinu, neposrednost i toplinu. Također, kritičari su se u interpretaciji Leinog nastupa osvrnuli i na njezin balet karakterizirajući ga kao dotjeran, usklađen i lijep. Nakon izvedbe predstave i sama Ivana Brlić-Mažuranić komentirala je kako su Braco i Lea Hlapiću i Gitti "udahnuili život".⁴⁰ Jedan od najzapaženijih prizora bila je Leina recitacija:

*„Ja nemam oca, majčice,
Ni obiteljski dom,
Stog nosim ples i pjesmice
Po cijelom svijetu tom.
I tražim ljude tužne,
da im misli tjeram ružne.“⁴¹*

³⁸ Isto, 46.

³⁹ Isto, 48.

⁴⁰ Isto, 63.

⁴¹ Isto, 50.

Braco Reiss i Lea Deutsch, 1934.

(Izvor: Cindrić, 2008.)

Lea je i dalje uspješno nastavila s kazališnim radom, upisala se u školu i započela suradnju s Branislavom Nušićem, gdje se u predstavama koristila žargonima koje je vjerodostojno prenosila i dočaravala publici. U međuvremenu je ponovno bila prisiljena na odmor u toplicama, i ovaj puta zbog problema sa srcem, no povratkom u kazalište, publiku i kritiku Zagrebu, ali i Karlovcu, Petrinji, Sisku, Samoboru, Varaždinu i drugdje iznova je osvajala iz mjeseca u mjesec i tako – sljedećih nekoliko godina, sve do kobne 1941.⁴² U periodu njezinih posljednjih godina na kazališnim daskama, ali i životnih, sve češće su je počeli uspoređivati s tada najpoznatijom američkom mladom glumicom Shirley Temple. Lea je čak dobila i nekoliko ponuda za odlazak u inozemstvo, ali ih je odbila uz tvrdnje kako svoj rad još uvijek želi prikazivati hrvatskoj publici. U drugoj polovini tridesetih godina, Lea je ostvarila velike uspjehe u predstavama poput *Doživljaji Robinsona Crusoea na pustom otoku*, *U starom gnijezdu*, *Rkač* i drugima.

Godine 1937. zabilježen je jedan od njezinih zapamćenijih nastupa u praiizvedbi operete *Ženidba Mickey Mousea* na pozornici popularnog kina „Luxor“ (danas

⁴² Isto, 64.

Zagrebačko kazalište mladih, ZeKaeM). I ovoga puta, uz Leu u ulozi Minnie Mouse, pojavio se njezin, sad već najbolji prijatelj i kazališni kolega, Braco Reiss (u ulozi Mickeyja). U toj predstavi sudjelovao je i Lein mlađi brat Saša, koji je igrao mladog Mickeyja. Potom je u veljači iste godine Lea izvela recitaciju tužne priče o djevojčici sa žigicama na koncertu u Varaždinu. Po završetku te izvedbe Lein otac Stjepan požalio se redatelju Titu Strozziju na incident unazad šest mjeseci kada je doživio određene neugodnosti od strane biljetera koji mu nije dopustio sjesti u *cercle* (prva dva reda partera), iako je imao ulaznicu i rezervirano mjesto. Nije poznato koji je razlog bio tomu, a Stjepan je u više navrata podnio tužbu koja je završila ad acta. Ubrzo pristižu tužne vijesti da je ugledna umjetnica Marija Ružička-Strozzi, majka Tita Strozzija, preminula. Ove su vijesti potištile Leu jer je s njom igrala svoju prvu kazališnu ulogu u predstavi *Graničari*. No, uskoro će ovakve vijesti postati sve učestalije u životu Lee Deutsch.⁴³

⁴³ Isto, 55.

4. Na putu prema hrvatskoj Anne Frank

Do sredine 1938. Leina se angažiranost smanjila. Bilo je sve više predstava na koje nije bila pozvana, a u međuvremenu umiru dva bliska rođaka obitelji Deutsch, Vladimir i Oskar Ausch, a potom i njezina baka Charlotta Deutsch, koju je Lea svakodnevno posjećivala.

Usljedio je period manjeg angažiranja u kazalištu i premda nije trajao dugo, Lea je to smetalo jer su joj priprema i odlazak u kazalište bilo ono čemu se najviše radovala. Jedanaestogodišnja Lea još uvijek je bila živahna, spremna na rad i zalaganje u kazalištu, a obzirom da je bila izuzetno krhke i sitne grđe, mogla je glumiti i osmogodišnjakinju. Glas joj još uvijek nije mutirao i pjevala je dječje pjesme, a i glumačka razina je bila na očekivanom nivou. No, to je bilo dovoljno tek za poneku manje zapaženu ulogu. Publika i kritičari pitali su se što je s Leom, zašto ona nema važnije uloge, a isto to zanimalo je i nju samu. U međuvremenu je Lea s izvrsnim uspjehom završila pučku židovsku školu te u rujnu 1938. upisala prvi razred Državne III. ženske gimnazije. U školi se zalagala i angažirala u slobodnim aktivnostima, često sudjelujući u raznim recitacijama i proslovima. Nedugo od početka školske godine jedna je vijest izuzetno pogodila Leu: njezina najdraža spisateljica Ivana Brlić-Mažuranić počinila je samoubojstvo nakon duge borbe s depresijom.⁴⁴ Lea se nikako nije mogla pomiriti s tom činjenicom isto tako kao što joj nije bilo jasno kako to da je jedna, za nju tako uspješna umjetnica, počinila samoubojstvo. No, već tada su stariji članovi zagrebačke židovske zajednice osjećali nevolje koje pristižu pa tako i obitelj Brlić-Mažuranić. Naime, i Ivanin brat, pravnik Želimir Mažuranić počinio je samoubojstvo tako što si je britvom prerezao vrat dvije godine kasnije, u srpnju 1941. u strahu od mogućih posljedica kao bivši predsjednik Senata Kraljevine Jugoslavije.⁴⁵

Lei su se u narednih nekoliko mjeseci pružile prilike da ponovno glumi u dječjim predstavama *Pričala* i *Ivica i Marica*, što je obradovalo i publiku i kritičare. Također je nedugo zatim, već početkom 1939., sudjelovala u priredbi u čast njezine prijateljice Nine Vavre koja je već tad bila teško bolesna i na izmaku snaga. No, pokušaji da se vrati stara Leina slava otežavale se sve češće smrti u užim Leinim krugovima. U veljači

⁴⁴ Kolarić, Anica, "U potrazi za Ivanom: intimna biografija Ivane Brlić Mažuranić", Gradska knjižnica Rijeka, Magazin, 2013., <https://gkr.hr/Magazin/Prikazi/U-potrazi-za-Ivanom-intimna-biografija-Ivane-Brlic-Mazuranic>.

⁴⁵ "Obitelj Mažuranić", *Hrvatska enciklopedija*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=39658>.

iste godine samoubojstvo je počinio još jedan obiteljski prijatelj Deutschovih, Hans Lustig. Lustig je bio austrijski liječnik koji je u to vrijeme prebjegao pod oštrom politikom nacista nakon prisilnog pripojenja Austrije Njemačkoj. Oduzeta mu je diploma pa se predozirao lijekovima i dva dana kasnije preminuo.⁴⁶ Iz ovakvog niza samoubojstava moglo se naslutiti da dolaze teža vremena, ali nitko nije mogao niti pojmiti da će kroz samo dvije godine mirnu zagrebačku svakodnevicu uzdrmati niz ljudskih tragedija, uključujući i obitelj Deutsch.

Lea je nastavila s predstavama. U školi je glumila Crvenkapicu u istoimenoj predstavi, nakon čega dolazi u kontakt s tadašnjim najvećim hrvatskim redateljem Brankom Gavellom koji joj dodjeljuje glavnu ulogu u Sheakespeareovoj *Zimskoj priči* te u *Moralu gospođice Dulske*. Lea je opet potvrdila očekivanja sa svih strana te su se i publika i kritičari složili kako je od „čuda od djeteta“ stasala u zrelu i kvalitetnu glumicu. Potom slijedi nekoliko manje zapaženijih uloga, ali i ponovno igranje dječaka Ahmeda u *Hasanaginici*.⁴⁷

Ulaskom u četrdesete omča oko Leinog stvaralaštva počela se stezati. Političke prilike su s naglo zaoštrevale, rat na Zapadu nije jenjavao već naprotiv, Njemačka je silovitom brzinom nastavljala svoju ekspanziju. U rujnu te godine Lea nastupa u praizvedbi drame *Spis broj 516*. To je ujedno bila i posljednja režija Alfonsa Verlija, ali i pretposljednji veliki komad Leinog igranja na kazališnim daskama.

Ubrzo dolazi do niza nemilih događaja koji potresaju Leu. Sukobi i incidenti u školi postaju sve češći, a oca Stjepana hitno mobiliziraju te on odlazi u vojnu pomorsku jedinicu u Dubrovnik.

Tragični događaji se u Leinom životu nastavljaju. Ovoga puta preminuo je njezin dugogodišnji prijatelj i suradnik, redatelj Alfonso Verli.⁴⁸ Od Verlija je Lea naučila sve kazališne tajne i usavršila svoju glumačku vještinu. Često ga je nazivala svojim *duhovnim ocem* i *svjetlom u tami*. Smrću Antonia Verlija polako se počinju gasiti Leina svjetla na kazališnim daskama. Ubrzo Lea igra svoju posljednju ulogu pod kazališnim reflektorima. Bilo je to u scenskom djelu Habeduša i Pavlovića pod nazivom *Živa šahovska igra*, kao dodatak igrokazu Josipa Stecka *Igra nad igrama*, povodom proslave godišnjice šahovskog saveza. Predstavu je režirao Tito Strozzi, a nazočio joj je i Vladko Maček. Prema radnji djela, Lea, kao glavna uloga u predstavi vodila je

⁴⁶ Cindrić, *Lea Deutsch*, 92.

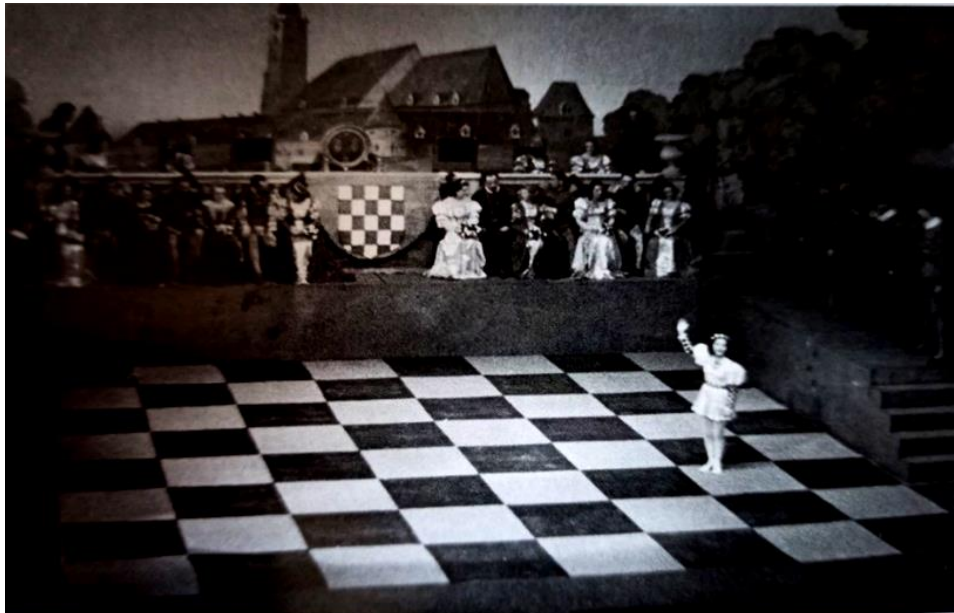
⁴⁷ Isto, 96.

⁴⁸ Isto, 101.

partiju *Žive šahovske igre* na podu pozornice koji je bio prekriven šahovskim poljima s hrvatskim grbom u sredini. Svi glumci u predstavi bili su šahovske figure koje je Lea predvodila. Po završetku predstave, Lea se istaknula od ostatka glumačke ekipe i izgovorila sljedeće stihove:

*„Igra je svršena!
Zahvaljujemo vama u ložama
I vama, dame i gospodo,
Iz pravog kazališta.
Ali ne bi bila „živa partija“
Da u njoj nije bilo kibica,
Zato za nagradu:
EVO VAM VAŠIH LOVOR VIJENACA
I S TIME JE NAŠA IGRA SVRŠENA!“⁴⁹*

Ova zlokobna poruka ujedno su bile posljednje Leine riječi u kazalištu. Više nikada nije kročila na daske koje su joj život značile. Kazališta su se postupno počela gasiti, a njoj je ostalo odigrati igru koja je uskoro počela naslućivati borbu između života i smrti.

Posljednja fotografija Lee Deutch (u prvom planu), ožujak 1941.

(Izvor: Cindrić, 2008.)

⁴⁹ Isto, 124.

Ubrzo nakon zlokobnih Leinih riječi u kazalištu, Jugoslavija je okupirana i u Hrvatskoj je uspostavljena ustaška vlast. U židovske škole uselila se njemačka vojska, a Lea je samo dobila potvrdu da je završila treći razred gimnazije.⁵⁰ Kod kuće se nastavila pripremati za četvrti razred, s obzirom da joj je kao Židovki bilo zabranjeno ići u školu. Obitelj Deutsch poslala je Ministarstvu unutrašnjih poslova molbu s ciljem poštediti njihove kćerke koja je učinila puno za hrvatsku kulturu. No, odgovor nisu dobili. I premda su odgovori na zamolbe za poštediti određene Židove bile negativne, velik broj ljudi ostao je u Zagrebu, očigledno se nadajući oslobođenju. Isto se dogodilo i s obitelji Deutsch. Pod stavom da nacisti neće odvoditi žene i djecu već samo muškarce, otac Stjepan skrio se u Bolnici Sestara milosrdnica na odjel gdje su bili oboljeli od trahoma. Upravo zahvaljujući tome, Stjepan Deutsch je jedini iz svoje obitelji koji je živ dočekao kraj rata.

Ivka, Lea i Saša Deutsch našli su se sami u svom stanu bez ideje na koji način izbjeći eventualni progon. Lea je u to vrijeme bila pesimistična i majci je uporno tvrdila kako je gotovo i da im se bliži kraj na što ju je majka tješila kako su u svom stanu sigurni i kako ih tu nitko neće dirati. U međuvremenu je, u rujnu 1942., preminula jedna od najvažnijih osoba u Leinom životu – Nina Vavra. Lea je uspjela nazočiti njezinom pogrebu.⁵¹

Uskoro se u stan Deutscheovih uselio Tadija Kukić za kojega nitko nije mogao znati je li bio ustaša ili možda u njemačkoj službi. On se navodno ubrzo zagledao u Leu obećavši joj da će ju, kada navršši šesnaest godina, oženiti i odvesti svojim roditeljima u Bosnu. Lea je polako živnula te sa svojom prijateljicom Nikom Sever upisala Muzičku školu „Lisinski“ gdje je pohađala satove klavira i pjevanja. No, to su bili samo tračci nade, a Lea je sve više slutila svoju skorašnju smrt. Često je noću izbivala iz obiteljskog stana i lutala ulicama Zagreba, prkosno sa sebe skidajući Davidovu zvijezdu. Nitko od njezinih brojnih kolega i obožavatelja ništa nije mogao učiniti da je spasi. Jednom prilikom organiziran je transport Lee i njezine majke i brata s ciljem prebjega u Primorje, ali to nikada nije ostvareno. Do samog kraja Leina majka tvrdila je svojoj djeci kako neće biti izgnani i da će ih već netko spasiti, no ustaška vlast unijela je osjećaj straha i među nežidovsko stanovništvo tako da se nitko nije usudio proturječiti poglavniku.

⁵⁰ Isto, 110.

⁵¹ Isto.

Sve češće dnevne racije u kuće u travnju 1943. prešle su u noćne racije i masovna odvođenja obitelji u logore. Pod pritiskom Talijana, Nijemci su usporili s uhićenjima Židova, no vrlo brzo su se počeli pripremati za veliku, završnu akciju.⁵² Tako je u večer 3. svibnja 1943. izvršena posljednja velika racija koja je u jednoj noći uhitila preko 700 Židova samo u Zagrebu, a više nisu bili pošteđivani niti oni pokršteni niti oni iz mješovitih brakova.⁵³ U toj noći racija je odvela Ivku, Leu i Sašu Deutsch. Nagurana s ostatkom svojih mještana, Lea Deutsch, djevojčica slabog srca i donedavno cijenjena zagrebačka umjetnica, umrla je od iscrpljenosti u stočnom vagonu već nedaleko Zagreba, a njezini majka i brat likvidirani su odmah pri dolasku u zlokobni Auschwitz. Otac Stjepan, koji je preživio rat, po povratku u Zagreb je od strane komunističke vlasti izbačen iz obiteljskog stana kroz koji su, ne tako davno, odjekivali dječja pjesma i smijeh. Stjepan Deutsch preminuo je 1959. u domu za nemoćne i stare Židove.

⁵² Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 70.

⁵³ Goldstein, Slavko, *1941. Godina koja se vraća*, Fraktura, Zagreb, 2007., 29.

Zaključak

Drugi svjetski bio je najrazorniji rat koji je čovječanstvo do tada vidjelo. Žrtve se danas broje u desecima milijuna, a među tim žrtvama daleko najviše bilo je civilnog stanovništva. Postupci koje su nacisti provodili prema Židovima ostavili su neusporedive i nepovratne posljedice na njihovu zajednicu. Sveukupno je u Drugom svjetskom ratu život izgubilo oko 50 milijuna ljudi, od kojih je oko 6 milijuna Židova preminulo kao posljedica progona i likvidacija u koncentracijskim logorima.

Situacija u Hrvatskoj nije bila nimalo povoljnija. Ugrožena populacija, koja se nije uklapala u rasnu ideologiju Ante Pavelića i ustaške vlasti, bila je nerijetko zarobljena unutar vlastitih sela i gradova, bez mogućnosti bijega ili bilo kakvoga spasa. Nitko nije bio pošteđen.

Ista sudbina zadesila je i petnaestogodišnju Leu Deutsch. Dvije godine je slutila svoju smrt skrivajući se na zagrebačkim ulicama, a nitko od njezinih brojnih obožavatelja i prijatelja nije joj mogao pomoći. Ustaška vlast je unijela prevelik strah među stanovništvo i nitko nije imao hrabrosti zatražiti pomilovanje za svoje bliske prijatelje i susjede. Tako je mlada kazališna glumica Lea Deutsch, nekoć nazivana *hrvatskom Shirley Temple*, postala simbol za *hrvatsku Anne Frank*. Sa svojih sedamdeset uloga do petnaeste godine života, ostavila je nemjerljiv trag i doprinos na zagrebačkoj kazališnoj sceni, a njezina okrutna smrt samo je jedan od nebrojenih dokaza o surovosti nacističkog režima u Drugom svjetskom ratu.

O Lei Deutsch, osim nekolicine znanstvenih radova i jedne biografije, nema drugih izvora. Tek je 2011. u režiji Branka Ivande snimljen hrvatski biografski dramski film *Lea i Darija* koji je opisivao Leino prijateljstvo s Darijom Gasteiger koja je preživjela holokaust negdje u izgnanstvu.

Literatura

1. Ajduković, Marina, „Djelovanje Diane Budisavljević: Rad s djecom stradalom u 2. svjetskom ratu“, *Ljetopis socijalnog rada*, 1, (13) 2006., 101-114.
2. „Antisemitizam“, *Hrvatska enciklopedija*,
<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=3110>
3. Banović, Snježana, *Kazalište krize*, Durieux, Zagreb, 2013.
4. Cindrić, Pavao, *Lea Deutsch – zagrebačka Anne Frank*, Profil, Zagreb, 2008.
5. Domaš, Jasminka, *Glasovi, sjećanja, život*, Židovska vjerska zajednica Bet Izrael u Hrvatskoj, Zagreb, 2015.
6. Goldstein, Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Novi liber, Zagreb, 2001.
7. Goldstein, Ivo, „Solidarnost i pomoć Židovima u Hrvatskoj“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 34-35-36, 2004., 205-228.
8. Goldstein, Ivo, *Židovi u Zagrebu 1918-1941.*, Znanje, Zagreb, 2004.
9. Goldstein, Slavko, *1941. Godina koja se vraća*, Fraktura, Zagreb, 2007.
10. Kisić, Kolanović, Nada, „Povijest NDH kao predmet istraživanja“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, (34) 2002., 679-712.
11. Kolarić, Anica, „U potrazi za Ivanom: intimna biografija Ivane Brlić Mažuranić“, Gradska knjižnica Rijeka, Magazin, 2013., <https://gkr.hr/Magazin/Prikazi/U-potrazi-za-Ivanom-intimna-biografija-Ivane-Brlic-Mazuranic>
12. Mataušić, Nataša, *Žene u logorima Nezavisne Države Hrvatske*, Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, Zagreb, 2013.
13. „Obitelj Mažuranić“, *Hrvatska enciklopedija*,
<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=39658>
14. Richarz, Monika, *The History of the Jews in Europe during the Nineteenth and Early Twentieth Centuries*, The Holocaust and the United Nations Outreach Programme, 2008.
15. Sekelj, Laslo, „Antisemitizam u Jugoslaviji (1918-1945)“, *Revija za sociologiju*, 3-4, (9) 1981., 179-189.

Sažetak

Razdoblje između dva svjetska rata iznjedrilo je nove političke i društvene ideje u zemljama gubitnicama Prvog svjetskog rata. Invazijom nacista na Poljsku 1939. započeo je Drugi svjetski rat te je Treći Reich svoju antisemitsku politiku ubrzo proširio po osvojenim europskim područjima. Osnivani su koncentracijski logori u kojima su se masovno istrebljivali Židovi, Romi i drugi narodi. Takvu je politiku provodila i Nezavisna Država Hrvatska. Lea Deutsch bila je petnaestogodišnja zagrebačka kazališna glumica koja je preminula u stočnom vagonu na putu za Auschwitz. Od 1932. do 1941. ostvarila oko sedamdeset nastupa u zagrebačkom kazalištu, ali i u okolnim gradovima poput Varaždina, Siska, Petrinje i drugima. Često su ju nazivali hrvatskom Shirley Temple, a surađivala je s brojim uglednim redateljima, glumcima i književnicima. Najpoznatije uloge ostvarila je u predstavama *Graničari* (1932.), *Tonček i Tončica* (1933.), *Hasanaginica* (1934., 1940.), *Čudnovate zgode šegrta Hlapića* (1934.) i *Ženidba Mickeyja Mousea* (1937.).

Ključne riječi: Lea Deutsch, kazalište, holokaust, Židovi, Nezavisna Država Hrvatska

Abstract

The Life of Lea Deutsch

The Interwar period saw the birth of new political and social ideas in losing countries of World War I. World War II started with the Nazi invasion of Poland in 1939 and soon the Third Reich was able to spread their anti-Semitic ideas to conquered areas in Europe. The Nazis created concentration camps in which they exterminated Jews, the Romani and others. This kind of policy was also pursued by the Independent State of Croatia. Lea Deutsch was a 15-year-old theatre actress who died in a cattle car on the way to Auschwitz. Lea Deutsch played in over 70 shows in the period from 1932 to 1941 in Zagreb, but also in nearby cities such as Varaždin, Sisak, Petrinja etc. During her short career which was abruptly ended she was deemed the Croatian Shirley Temple and she worked with renowned directors, actors and writers. Her most famous roles were in *Graničari* (1932), *Tonček i Tončica* (1933), *Hasanaginica* (1934, 1940), *Čudnovate zgode šegrta Hlapića* (1934) and *Ženidba Mickeyja Mousea* (1937).

Keywords: Lea Deutsch, theatre, holocaust, Jews, Independent State of Croatia